

Təhməzov B.H., Yusifov E.F., Əsədov K.S.

AZƏRBAYCANIN BİOLOJİ TƏBİƏT ABİDƏLƏRİ

*BDD-nin
kitabxanasına
müəlliflərə*

15.12.2004

“Adiloğlu” nəşriyyatı
Bakı - 2004

Az
Y 93

57
+ 7 42

Elmi redaktor:

Hacıyev V.C. – *AMEA-nın akademiki, professor*

Rəyçilər:

Xəlilov M.Y. – *coğrafiya elmləri doktoru*

Bədəlov H. – *biologiya elmləri namizədi*

Y 93 **Təhməzov B.H., Yusifov E.F., Əsədov K.S.**
**«AZƏRBAYCANIN BİOLOJİ (FLORİSTİK) TƏBİƏT
ABİDƏLƏRİ»**

Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı - 2004, 568 s.

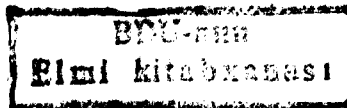
Monoqrafiyada bioloji təbiət abidələri, onların mahiyyəti və təsnifatı haqqında, ağac abidələrin dendrometrik parametrlərinin təyini, bəşəri əhəmiyyətli irsi təbiət abidələri haqqında geniş məlumatlar verilmişdir.

Əsərdə həmçinin Azərbaycanın təbii sərvətlərindən olan təbiət abidələrinin – qiymətli meşə massivləri və meşə əraziləri, relikv və endem bitkiləri, qocaman tarixi-memorial əhəmiyyətli ağaclarının təsnifatı verilmiş, bu abidələrin ölkənin iqtisadi-coğrafi əraziləri üzrə paylanması araşdırılmış, onların effektiv mühafizəsi üzrə tövsiyələr verilmişdir.

Monoqrafiya biologiya, ekologiya sahələrində çalışan mütəxəssislər, meşəçi mütəxəssislər, xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri əməkdaşları, ətraf mühit yönli ali təhsil ocaqlarının, akademik və elmi-tədqiqat institutlarının əməkdaşları üçün dəyərli vəsait ola bilər.

Y $\frac{2010322404}{121-2004}$ sifarişlə

© E.F.Yusifov

138067
230831

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	5
I Fəsil. Təbiət abidələri, onların mahiyyəti və təsnifatı	14
I Bölmə. Təbiət abidələrinin xarakterik xüsusiyyətləri və hüquqi əsasları haqqında	14
II Bölmə. Bəşəri əhəmiyyətli irsi abidələr haqqında.....	21
III Bölmə. Planetin abidə ağacları.....	29
II Fəsil. Ağac abidələrin dendrometrik parametrləri və onların təyini	38
I Bölmə. Çempion ağacların müəyyənləşdirilməsi.....	38
II Bölmə. Ağacların diametrinin və hündürlüyünün təyin edilməsi	41
III Bölmə. Ağacların çətirinin proyeksiyası sahəsinin təyin edilməsi	45
IV Bölmə. Ağacların yaşının təyin edilməsi.....	47
III Fəsil. Azərbaycanın təbiət abidələrinin qısa xülasəsi ..	54
I Bölmə. Azərbaycan florasında rast gəlinən qocaman ağacların əsas cins tərkibi	54
3.1. Çinar	
3.2. Qaraçöhrə	
3.3. Palıd	
3.4. Azat ağacı	
3.5. Qovaq	
3.6. Saqqız ağacı	
3.7. Dağdağan	
II Bölmə. Azərbaycanın qocaman ağaclarının təsnifatı..	66

IV Fəsil. Azərbaycanın Bioloji Təbiət Abidələri və onların	
iqtisadi-coğrafi ərazilər üzrə paylanması	
I Bölmə. Böyük Qafqaz iqtisadi-coğrafi vilayəti.....	103
1.1. <i>Abşeron iqtisadi-coğrafi rayonu</i>	104
1.2. <i>Quba-Xaçmaz iqtisadi-coğrafi rayonu</i>	132
1.1. <i>Dağlıq-Şirvan iqtisadi coğrafi rayonu</i>	207
1.2. <i>Şəki-Zaqatala iqtisadi-coğrafi rayonu</i>	246
II Bölmə. Aran iqtisadi-coğrafi vilayəti.....	301
2.1. <i>Kür iqtisadi-coğrafi rayonu</i>	302
2.2. <i>Orta Kür iqtisadi-coğrafi rayonu</i>	307
III Bölmə. Kiçik Qafqaz iqtisadi-coğrafi vilayəti.....	333
3.1. <i>Gəncə-Qazax iqtisadi-coğrafi rayonu</i>	334
3.2. <i>Yuxarı Qarabağ iqtisadi-coğrafi rayonu</i>	375
3.3. <i>Kəlbəcər-Laçın iqtisadi-coğrafi rayonu</i>	399
IV Bölmə. Naxçıvan iqtisadi-coğrafi vilayəti.....	415
4.1. <i>Naxçıvan Muxtar Respublikası</i>	416
V Bölmə. Talış iqtisadi-coğrafi vilayəti.....	445
5.1. <i>Lənkəran-Astara iqtisadi-coğrafi rayonu</i>	446
Əlavələr	497
Ədəbiyyat.....	562

*Azərbaycan xalqının ümummilli
lideri Heydər Əlirza oğlu Əliyevin
əziz xatirəsinə ithaf edilir.*

GİRİŞ

Təbiət bəşəriyyətin iqtisadi və sosial inkişafında çox mühüm və vacib əhəmiyyət kəsb edir. Təbiət deyəndə geniş mənada Kainatdakı maddi-energetik və informasiya aləmi külliyyatı başa düşülür. Riyazi hesablamalar göstərir ki, biosferdəki parametrlərin ümumi sayı $10^{1000} - 10^{1050}$ tərtibindədir. Bu gün ən müasir və ən yüksək sürətli kompüterlər bir saniyədə 10 milyard (10^{10}) əməliyyat aparır. Bu ağılagəlməz, fantastik bir sürətdir. Sizcə bu sürətlə təbiətdəki göstərilən saylı komponentlərdən ibarət tək bircə məsələnin həllinə nə qədər vaxt lazımdır? $10^{1050} : 10^{10} = 10^{1040}$ saniyə. Bu zaman intervallını illərlə ifadə etsək məlum olur ki, tək bircə əməliyyata $3 \cdot 10^{1032}$ il vaxt tələb olunur! Bu zaman müddəti Yerin yaşından (10^{1022}) milyardlarla dəfə çoxdur. Deməli, təbiət hələ də bizdən yaxşı fikirləşir. Bu bir daha təbiət haqqındakı Kommoner prinsipinin üçüncü müddəasının («təbiət daha müdrikdir») doğruluğunu bir daha sübut edir.

Təbiətin ayrılmaz hissəsi olan **təbiət abidələri** – xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin bir formasıdır. Təbiət abidələri termini ilk dəfə təxminən 170 il əvvəl məşhur alman təbiətşünası və səyyahı Aleksandr fon Humbolt tərəfindən verilməmişdir. Humbolt *Naturdenkmaler* deyəndə ilkin (toxunulmamış) təbiətin bir parçasını bildirmək istəmişdir. Hal-hazırda dünyada Xüsusi Mühafizə Olunan Təbiət Ərazilərinin milli parklar, biosfer rezervatları və zonalar, qoruqlar, təbiət parkları, yasaqlıqlar, dendroloji və nəbatat bağları, kurort zonaları və s. kimi müxtəlif formaları mövcuddur. Təbiət abidələrinin yuxarıda sadalanan təbiət ərazilərindən əsas fərqli cəhə-

ti onların nisbətən kiçik ölçüdə olmaqla özünəməxsus bir «sərgi zalı» xarakteri daşmasıdır.

Bu gün dövrümüzün ən qədim ağacının 4844 yaşı olduğu güman edilir. Planetin ən qocaman sakini olan bu varlıq eramızdan təxminən 2900 il əvvəl «dünyaya gəlmiş», neçə-neçə tarixi hadisələrin, sivilizasiyaların, böyük şəxsiyyətlərin şahidi olmuşdur. Xocavənd şəhərindəki 2000 yaşlı, Qubadlı rayonunun Xanlıq kəndindəki 1600 yaşlı çinarlar Albaniyada ilk dəfə xristianlığı yayan apostol Faddeyin, Alban-Roma münasibətlərinin, Məzdək hərəkatının zaman baxımından iştirakçıları olmuşlar. Mütəxəssislərin fikrincə «təvəllüdü» ən gec ıramızın V əsri hesab edilən Xanlar rayonu, Kolayır kəndindəki 1500 yaşlı qocaman «Düldülü» çinar Albaniya-Bizans-Sasani dövrünün gərgin cərəyanlarının, qədim Girdman dövlətinin, Mehranilər sülaləsinin şahidi olmuş, Ərəb Xilafəti, Çingizxan, Qazan Xan dövrlərini görmüşdür. Kim bilir, bəlkə «Aqvan Tarixi» əsərinin müəllifi, məşhur alban tarixçisi Moisey Kalankatuklu, dahi Nizami bu ağacı dönə-dönə seyr etmişlər. Təbiətin bu fantastik və əsrarəngiz möcüzəsi Məhəmməd Peyğəmbərdən də əvvəlki dövrdə yaşamışdır.

Qafqazın və keçmiş çar Rusiyası ərazisinin ilk rəsmi təbiət qoruğu sistemini öz qoynunda yaradan Azərbaycanın xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri ənənəsinin təxminən yüz illik tarixi vardır. Azərbaycanda yuzlərlə regional və dünya miqyaslı tarixi-mədəni obyektlər, müqəddəs yerlər və nadir təbiət abidələri, ekoloji muzeylər, yaşı 1000-2000 il olan nadir və qocaman ağaclar, yanar torpaqlar, yanar daşlar və bulaqlar, müxtəlif turizm-rekreasiya obyektləri mövcuddur. Azərbaycanın geotektonik-coğrafi mövqeyi və özünəməxsus geoloji inkişaf tarixi, təbiətinin zənginliyi və çoxcəhətliyi spesifik təbiət abidələri yaratmışdır. Respublika ərazisi 3000-ə qədər təbiət abidəsi ilə öz hüdudlarında demək olar ki, bütün genetik və morfoloji müxtəliflikləri (bioloji, paleontoloji, geoloji, geomorfoloji, petroloji, hidroloji, landşaft) əks etdirir.

Mütəxəssislərin fikrincə Azərbaycan florasında rast gəlinən bitki növləri qafqaz florasının 64%-ni, keçmiş «sovetlər ittifaqının» 24%-ni və dünya florasının 11%-ni təşkil edir (*Azərbaycan florası: Bitkiliyinin istifadəsi və qorunması*, 1999). Respublikamız endem və nadir heyvan və bitki növləri, paleontoloji flora və fauna muzeyləri (Binəqədi, Eldar, Pirəkəşkül faunaları), göllər, bulaqlar, şlalələr (Astara, Afurca, İlisu), buzlaqlar, təbiət mənzərələri ilə yanaşı geoloji-geomorfoloji abidələr olan faydalı qazıntı yataqları, mineralar, süxur kütlələri, prizmavari bazalt sütunlar, lava axınları, palçıq vulkanları, ekstruziv künbəzlər, vulkan konusları, kraterlər və kalderlər, qaya və dağ massivləri (Beşbarmaq, İlanlıdağ, Göyəzən, Haçaqaya), uçqun qaymalar, «daş şlalələri», stratotipik kəsilişlər, tektonik strukturlar, ofiolit zolaqlar, antisedent və kanyonvari dərələr, karst (klastokarst, psevdokarst) mağaraları və formaları, ekzotik eol aşınma qaya və torpaq piramidaları və oymaları kimi relyef abidələri ilə də zəngindir. Padar antisedent dərələri, Göyəzən Dağı, Duzdağ stratotipik kəsilişi, Naftalan nefti, Eldar şamı, dəmirağac, Bəsitçay təbii çinar meşələri və s. abidələr bu baxımdan çox əhəmiyyətlidir.

Hədsiz dərəcədə rəngarəng dendrofloraya malik olan Azərbaycan çox zəngin təbiət abidələri muzeyini xatırladır. Burada yaşı 300 ili ötmüş 100-ə yaxın ağac qeydə alınmışdır. Keçən əsrin 70-ci illərində akademik Həsən Əliyevin təşəbbüsü ilə AMEA Botanika İnstitutunun əməkdaşları tərəfindən axtarış-tədqiqat işləri aparılaraq Azərbaycan Respublikasının 52 rayonunun 318 obyekt sahəsində 2469 ədəd nadir və abidə ağaclarının, unikal meşəliklərin olması müəyyən edilmiş, ağacların fotosəkilləri çəkilmiş, dendrometrik ölçüləri aparılmış, yerləşdiyi məkan və onlar haqqında yaranmış rəvayətlər öyrənilmişdir. İ.S. Səfərov, K.S. Əsədov, Q.H. Cəlilov, Ş.Q. Hüseynov, O.H. Mirzəyev tərəfindən işlənib hazırlanmış bu hesabatda V.X. Tutayukun, İ.S. Səfərovun çoxillik tədqiqatları nəzərə

alınmışdır (*Azərbaycan SSR florasında olan ağac abidələr, 1975*).

Avropada obyektlərin təbiət abidələri elan olunması praktikasını XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Çar Rusiyası ərazisində ilk təbiət abidələri 1910-cu ildə qrafına P.S. Uvarovanın təqdimatı ilə yaradılmış Elləroyuğu ərazisindəki «Eldar şamlığı» qoruğu (*Zapovedniki Kavkaza, 1990*) və 1915-ci ildə təbiət abidəsi elan edilmiş Kokçetau tirəsi (İndiki Qazaxıstan Respublikasının Şimal-qərb ərazisindəki Borovoye kurortu) hesab olunurlar (*Лесная Энциклопедия, 1986*). 1917-ci il Oktyabr çevrilişindən sonra təbiət abidələrinin yenidən qeydiyyatı 1929-cu ildə aparılmış və 250 obyekt qeydə alınmışdır. Buraya əsasən bir əsrdən çox yaşı olan meşəliklər, xam çöllük (bozqır) əraziləri, ekzotik bitki qrupları, nadir və qədim ağaclar və onların qrupları, qeyri-nativ təbiət obyektləri (qədim xiyabanlar, parklar, su hövzələri, kanal hissələri və s.), geoloji obyektlər, meteorit kraterlər, heyzərlər, şlalələr, mağaralar, paleontoloji obyektlər və s. daxil edilmişdir. Artıq 1982-ci il üçün keçmiş SSRİ ərazisində 5000-dən çox təbiət abidəsi itti-faq, respublika və yerli əhəmiyyətli təbiət abidələri kimi nəzərə alınmışdır. Bunlardan 2200-ü botaniki obyektlərə aiddir. Onların arasında Avropanın ən qədim palıd ağacı olan 2000 yaşlı «Styamuj qocası», Çelyabinsk vilayətindəki şam meşəliyi, Kamçatkadakı ağ şam meşəliyi, Primorsk Diyarında qaraçöhrə meşəliyi, Xost ərazisindəki şümşad meşəliyi, Azərbaycan ərazisindəki dəmir ağac meşəliyi və eldar şamlığı, Belarusiyadakı karel ağcaqayın meşəliyi, Türkmənistan ərazisindəki qara və ağ saksauulluqları, Krımdakı ardıcılığı, Özbəkistan ərazisindəki min illik tuya və yabanı xurma ağaclarını, Tacikistan ərazisindəki nadir kayon armudu nümunələrini göstərmək olar.

Keçmiş Azərbaycan SSR Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin və Nazirlər Sovetinin 16.03.1982-ci il tarixli, 167 №-li «Azərbaycan SSR-nin təbiət abidələrinin mühafizəsi haqqında» Qərarına əsasən respublika ərazisindəki təbiət əra-

zilərinin dövlət qeydiyyatı aparılmış, Azərbaycanın müxtəlif rayonlarındakı 30 ədəd xüsusi əhəmiyyətli meşəliklər, 243 ədəd yaşı yüz ildən yuxarı olan ağac abidələr, 37 ədəd unikal geoloji-paleontoloji obyektlər dövlət əhəmiyyətli təbiət abidələri statusu almışdır.

Hal-hazırda təbiət abidələri Azərbaycan Respublikasının 24 mart, 2000-ci il «Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında» qanunu ilə tənzimlənir. Müstəqil Azərbaycan Respublikası bu gün də bu yolda öz ənənələrini davam etdirərək ətraf təbii mühitin mühafizəsi üzrə bir sıra qanunlar qəbul etmiş, konvensiyalara qoşulmuşdur. Onlardan biri də Milli Məclisin 1993-cü ildən ratifikasiya etdiyi «Mədəni təbii və irsi abidələrin mühafizəsi üzrə» Konvensiyadır.

Öz tədqiqat səyahətlərini ancaq istirahət günləri aparan entuziast müəlliflər qrupu Azərbaycanın 30-dan çox rayonunun 100-dən çox kəndində olmuş, 6000 km-dən çox məsafə qət etmişdir. Bu əsərin əsas məqsədi ölkəmizin nadir və unikal bioloji təbiət obyektlərinin qısa xülasəsini verməyə cəhd etmək, onların çox mühüm mədəni-irsi dəyərlərə malik olduğunu açıqlamaq, geniş ictimaiyyətin diqqətini bu məsələyə yönəltmək, elmi ictimaiyyəti tarixi, elmi, estetik və rekreasiya əhəmiyyətinə malik olan bu tip obyektlərə cəlb etməkdən ibarətdir. Kitabın əlavələr hissəsindəki YUNESKO-nun «Bəşəri əhəmiyyətli abidələr» siyahısı abidələrin adlarının orijinallığını saxlamaq məqsədi ilə tərcümə edilməyərək verilmişdir. Abidə ağacların dendroxronoloji parametrləri sırasında «ağacın çətiri», yaxud «çətirinin sahəsi» dedikdə ağacların çətirinin proyeksiyasının sahəsi nəzərdə tutulur.

X əsrin görkəmli alban tarixçisi Moisey Kalankatuklu «Albaniya tarixində» yazır: «Çayın (*Kür çayı nəzərdə tutulur, müəll.*) sahilləri boyu münbit çöllərində külli miqdarda taxıl və üzüm, neft və duz, ipək və pambıq və çoxlu zeytun ağacları var. Onun dağlarında qızıl, gümüş, mis və oxra çıxarılır. Vəhşi heyvanlara gəldikdə isə, burada şir, bəbir, panter, çöl eşşəyi, çoxlu quşlardan isə qartallar, qırğılar və bunlara bənzərləri

var. Ölkənin paytaxtı əzəmətli Bərdə şəhəridir». Bunu Moisey Kalankatuklu yazmışdır. Bəs biz bu minvalla gələcək nəsillərə nə yazacaq, nə qoyacağıq?

Yadda saxlamalıyıq ki, azərbaycan təbiəti və onun sərvətləri bizə ata-babalarımızdan qalmış miras deyil, gələcək nəsillərin əmanətidir...

Sonda onu demək lazımdır ki, təbiət abidələri həm də bəşər tarixinin bir hissəsidirlər. Bütün bu sadalanan faktlar təbiət abidələrinə xüsusi qayğı, onların qorunub saxlanması və mühafizəsinin milli və global əhəmiyyət daşdığını sübut edir. Onlara münasibət hər bir millətin ümumi mədəniyyətinin, vətənpərvərliyinin və humanistliyinin göstəricisidir.

İlk öncə yaratdığı şəraitə görə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Naziri cənab H. Bağirova, monoqrafiyanın elmi redaktorluğu kimi ağır və məsuliyyətli missiyanı öz üzərinə götürdüynə görə akademik V. Hacıyevə öz dərin minnətdarlığımızı bildiririk.

Bu işdə yardımçı olan bütün xeyirxah insanlara, dost və tanışlara, bu ideyanı müdafiə edən kolleqalara, xüsusilə, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin tanınmış meşə mütəxəssisləri Ə.Orucova və M.Şəkiliyevə öz bilik və təcrübələrini bölüşdüklərinə və dəyərli elmi məsləhətlərinə görə, Nazirliyin digər əməkdaşları G.C.Əliyevaya, Ə.Hüseynovaya, N.İsayevaya, həmçinin AMEA Zoologiya İnstitutunun əməkdaşı E.Əsədullayevaya mətnin və latın adlarının korrekturasındakı köməyə görə, Nazirliyin Meşələrin İnkişafı Departamentinin yerlərdəki idarələrinin bu işdə bizə yardımçı olmuş əməkdaşlarına səmimi dəstəklərinə görə öz dərin minnətdarlıqlarımızı bildiririk.

Müəlliflər bu əsərin Azərbaycan Respublikası ərazisindəki bioloji təbiət abidələrinin təsnifatının aparılmasındakı cəhd kimi qəbul edilməsini xahiş edir və bütün səmimi tənqidlərə, rəy, təklif və düzəlişlərə görə qabaqcadan öz təşəkkürlərini bildirirlər (yusifov_eco@yahoo.com).

Əsərin Heydər Əlirza oğlu Əliyevin əziz xatirəsinə ithaf

edilməsi real faktlara əsaslanmış danılmaz bir həqiqət, xalqımızın onun bu sahədəki misilsiz xidmətlərinə qarşı minnətdarlığının kiçicik bir təzahürüdür. Ümumilli liderimiz Azərbaycan təbiətinə, onun təbii sərvətlərinə xüsusi qayğı göstərmiş, Azərbaycan Respublikasında ekolojiya, ətraf təbii mühitin mühafizəsi və təbiətdən rəşional istifadə problemləri, ətraf təbii mühitin idarə edilməsində ölkəmizin dünya inteqrasiyasına qoşulması sahəsindəki mühüm addımlar məhz onun rəhbərliyi dövrünə təsadüf edir (*Yusifov E.F., Təhməzov B.H., 2004*). Azərbaycanın təbiət abidələrinin mühafizəsi və qorunması kimi çox vacib bir məsələnin dövlət səviyyəsində həllinin ilk təşəbbüsçüsü də məhz cənab Heydər Əliyev olmuşdur. Azərbaycanın təbiət abidələri haqqındakı bu tarixi sənədin vacibliyini nəzərə alaraq onun əlimizdə olan Azərbaycan Respublikası Nazirlər Soveti İşlər İdarəsinin Protokol Şöbəsi tərəfindən verilmiş nüsxəsinin surətini sizə təqdim edir və təəssüf hissi ilə bu qərarın tam yerinə yetirilmədiyini bildiririk:

**ЦК КП Азербайджана и
Совета Министров Азербайджанской ССР**

**ПОСТАНОВЛЕНИЕ
От 16 марта 1982 г. № 167
гор. Баку**

Об охране памятников природы Азербайджанской ССР

В целях сохранения отдельных природных объектов, имеющих научное, народнохозяйственное и культурно-эстетическое значение, ЦК КП Азербайджана и Совета Министров Азербайджанской ССР постановляют:

1. Объявить памятниками природы и взять под государственную охрану типичные и редкие для конкретной географической зоны ландшафты или же отдельные элементы, ценные участки леса, представляющие эталоны коренных типов или отличающиеся редким составом (сочетанием) пород, места нахождения эндемичных, реликтовых и исчезающих растений, отдельные вековые деревья, а также геологические обнажения, пещеры, места залегания палеонтологических и палеоботанических остатков, отдельные выходы подземных вод, уникальные озера и другие достопримечательности природы в Азербайджанской ССР, согласно приложениям №1, 2, 3.

2. Государственному Комитету Азербайджанской ССР по охране природы в течение 1982 года оформить и выдать исполкомам районных и городских Советов народных депутатов, в ведении и на территории которых находятся взятые под охрану памятники природы, паспорта на эти памятники.

3. Министерством, госкомитетам, ведомствам республики, Совету Министров Нахичеванской АССР, исполкому НКАО, районным и городским исполкомам Советов народных депутатов, колхозам, совхозам, лесхозам и другим хозяйствам Азербайджанской ССР, на территории которых находятся памятники природы:

в течение 1982 года обозначить в натуре указательными знаками охраняемые государством природные объекты (без исключения из госактов землепользователей);

обеспечить оформление и охрану, а также содержание памятников природы, находящихся в их ведении и на их территории.

4. Утвердить прилагаемое Положение об охране памятников природы Азербайджанской ССР.

5. Академии Наук Азербайджанской ССР, Государственному Комитету Азербайджанской ССР по охране природы, Министерству лесного хозяйства Азербайджанской ССР, Совету Министров Нахичеванской АССР, исполкому НКАО, исполкомам районных и городских Советов народных депутатов продолжить работу по дальнейшему выявлению, изучению и взятию под го-

сударственную охрану памятников природы на территории республики.

6. Государственному комитету Азербайджанской ССР по делам издательств, полиграфии и книжной торговли совместно с Государственным Комитетом Азербайджанской ССР по охране природы и Азербайджанским обществом охраны природы обеспечить издание в 1982 году паспортов, охранных обязательств, инструкции о порядке учета, регистрации и содержания памятников природы, плакатов и других материалов, связанных с организацией охраны памятников природы на территории Азербайджанской ССР.

7. Обкомам, горкомам и райкомам партии осуществлять постоянный контроль за состоянием охраны памятников, осуществлением работ по дальнейшему выявлению, изучению и взятию под государственную охрану памятников природы на территории республики.

Секретарь ЦК КП
Азербайджана
Г. Алиев

Председатель Совета Министров
Азербайджанской ССР
Г. Сеидов

I FƏSİL
TƏBİƏT ABİDƏLƏRİ, ONLARIN
MAHIYYƏTİ
VƏ
TƏSNİFATI

I Bölmə
Təbiət abidələrinin
xarakterik xüsusiyyətləri və hüquqi əsasları
haqqında

Təbiət abidələri öz xüsusiyyətlərinə, vəzifə və funksiyalarına görə xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinə aiddirlər. Azərbaycan Respublikasının «Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri haqqında» Qanununda bildirilir ki, xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri Azərbaycan Respublikasının milli sərvətidir və xüsusi ekoloji, elmi, mədəni və estetik dəyərə malikdir (*Azərbaycan Respublikasının ətraf mühitə dair qanunvericilik toplusu, 2002*). Xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri xüsusi ekoloji, elmi mədəni, estetik və sağlamlaşdırma əhəmiyyəti daşıyan təbiət komplekslərindən və obyektlərindən, nadir və nəsli kəsilmək təhlükəsi qarşısında olan bitki və heyvan növlərinin yayıldığı yerlərdən ibarət olan, təsərrüfat dövrüyəsindən tamamilə və ya qismən, daimi və ya müvəqqəti çıxarılan torpaq, su (akvatoriya) sahələri və onların üzərindəki atmosfer məkanıdır. Qanunda deyilir ki, xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və obyektləri- elmi, mədəni, estetik və sağlamlaşdırma dəyərinə malik, nadir, nəsli kəsilmək təhlükəsi qarşısında olan, səciyyəvi, xüsusi mühafizə rejimli, zooloji botanik, dendroloji, hidroloji, geoloji, geomorfoloji, hidrogeoloji, meşə, landşaft və torpaq obyektləridir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində məqsədindən, mühafizə rejimindən və istifadə xarakterindən asılı olaraq xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri aşağıdakı növlərə ayrılır:

- dövlət təbiət qoruqları, o cümlədən milli parklar və biosfer qoruqları;
- təbiət parkları;
- ekoloji parklar;
- dövlət təbiət yasaqlıqları;
- təbiət abidələri;
- zooloji parklar;
- nəbatat bağları və dendroloji parklar;
- müalicə-sağlamlaşdırma yerləri və kurortlar.

Dövlət təbiət qoruqlarının və yasaqlıqlarının, milli parkların, təbiət abidələrinin, zooloji parkların, nəbatat və dendroloji parkların fiziki və hüquqi şəxslərin idarəçiliyinə, istifadəsinə və icarəsinə verilməsi qadağandır.

Aşağıdakı cədvəllərdə qitələr və ölkələr üzrə planetin bir sıra milli və beynəlxalq əhəmiyyətli təbiət ərazilərinin siyahısı və əsas parametrləri verilmişdir.

Cədvəl 1
Milli və beynəlxalq əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin qitələr üzrə paylanması

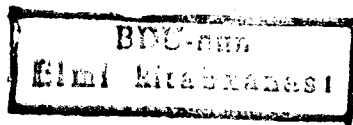
Ərazilər	Milli əhəmiyyətli ərazilər				Beynəlxalq əhəmiyyətli ərazilər			
	Xüsusi mühafizə olunan ərazilər			Dəniz əraziləri	Biosfer rezervatları		Su-bataqlıq ərazilər	
	Sayı (N)	Sahə (min. ha)	(%)		N	Sahə (min. ha)	N	Sahə (min. ha)
<i>Dünya</i>	28442	851511	6.4	3636	368	263897	1019	73012
Asiya	2421	148692	6.0	831	45	13350	59	3121
Avropa	12356	109297	4.7	760	139	103149	632	19838
Orta Şərq və Şm.Afrika	518	25863	2.1	126	21	15019	48	1748
Saxara Afrikası	1005	146904	6.0	150	40	39757	70	14348
Şimali Amerika	6146	213822	11.1	525	52	22350	53	14229
Mərkəzi Amerika və Karib	813	16450	6.1	369	29	14972	47	2239
Cənubi Amerika	1116	131663	7.4	189	29	50205	45	11551
Okeaniya	4056	60784	7.1	519	13	5094	60	5882
<i>İnkişaf etmiş ölkələr</i>	23397	405509	7.2	1983	212	130955	776	40458
<i>İnkişaf edən ölkələr</i>	5045	446002	5.8	1486	156	132941	238	32498

Cədvəl 2

Milli və beynəlxalq əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri

Ölkələr	Milli əhəmiyyətli ərazilər				Beynəlxalq əhəmiyyətli ərazilər			
	Xüsusi mühafizə olunan ərazilər			Deniz əraziləri	Biosfer rezervatları		Su-bataqlıq ərazilər	
	Say (N)	Sahə (min. ha)	(%)		N	Sahə (min. ha)	N	Sahə (min. ha)
Ekvador	22	12077	42.0	4	2	1446	3	95
Venesuela	144	32245	35.4	18	1	8266	5	264
Danimarka	220	1380	32.0	76	1	70000	38	2283
Dominikan Resp.	34	1523	31.3	12	-	-	-	-
Avstriya	695	2451	29.2	-	4	28	10	116
AFR	1398	9620	26.9	49	14	1559	31	673
İsveçrə	257	1063	25.7	-	1	169	8	7
Yeni Zelandiya	233	6334	23.4	88	-	-	5	39
Slovakiya	1039	1085	22.1	-	4	241	11	37
Butan	9	998	21.2	-	-	-	-	-
Beliz	32	479	20.9	19	-	-	2	-
İngiltərə	515	5000	20.4	192	13	47	140	664
Panama	30	1422	18.8	14	2	1253	3	111
Çili	87	14142	18.7	28	7	2407	7	100
Botsvana	12	10499	18.0	-	-	-	1	6864
Kuba	81	1909	17.2	51	6	1384	-	-
Qvatemala	38	1827	16.8	4	2	3141	4	503
Oman	71	4973	16.1	2	-	-	-	-
Kamboca	20	2863	15.8	-	1	1481	3	55
Çexiya	1789	1247	15.8	-	6	435	10	42
İsrail	188	326	15.5	25	1	27	2	1

Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin mütləq maksimal sahəsinə görə lider ölkələr isə aşağıdakı nizam üzrə düzülüşlər.

230831

Cədvəl 3
Xüsusi mühafizə olunan təbiət ərazilərinin mütləq sahəsinə
görə aparıcı dövlətlər

Ölkələr	Milli əhəmiyyətli ərazilər				Beynəlxalq əhəmiyyətli ərazilər			
	Xüsusi mühafizə olunan ərazilər			Dəniz əraziləri (N)	Biosfer rezervatları		Su-bataqlıq ərazilər	
	Sayı (N)	Sahə (min. ha)	(%)		N	Sahə (min. ha)	N	Sahə (min. ha)
ABŞ	3063	123120	13.1	386	44	20838	17	1178
Kanada	3083	90702	9.1	139	8	1512	36	13051
ÇXR	407	59840	6.2	56	16	2645	7	588
RF	219	52907	3.1	16	20	23386	35	10324
Avstraliya	3727	54250	7.0	372	12	5093	53	5249
Braziliya	519	37513	4.4	28		2407	7	100
İndoneziya	331	19253	10.1	102	7	1329	2	243
Monqolustan	42	17991	11.5	-	6	6139	2	631
Boliviya	32	15601	14.2	-	3	735	6	805
Hindistan	493	14312	4.4	115	-	-	6	193

Əvvəldə qeyd edildiyi kimi Qafqaz ərazisində ilk qoruq 1910-cu ildə qrafinya P.S. Uvarovanın təqdimatı ilə yaradılmış Elləroyuğu ərazisindəki eldar şamlığı qoruğu hesab olunur (*Заповедники Кавказа, 1990*). Bu baxımdan Azərbaycanda xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri ənənəsinin təxminən yüz illik tarixi vardır. Təbiət abidələri öz xarakterinə görə canlı (bioloji) və cansız (geoloji, paleontoloji) təbiət abidələri kimi iki növə ayrılırlar.

Başqa sözlə desək, təbiət abidələri xüsusi mühafizə rejimi tətbiq edilmiş unikal, əvəzolunmaz, elmi, ekoloji, mədəni və estetik mənada yüksək dəyərə malik təbiət kompleksləri, təbii və süni mənşəli obyektlərdir. Hər hansı bir quru və su tutarı sahəsi, eləcə də tək bir obyekt də təbiət abidəsi elan oluna bilər. Aşağıda təbiət abidələrinə misallar göstərilmişdir:

- Mənzərəli ərazilərin bir hissəsi və ya toxunulmamış təbiət əraziləri;
- Mədəni landşaftın üstünlük təşkil etdiyi ərazilər (qədim parklar, xiyabanlar və s.);
- Relikt, endem, azsaylı, nadir və nəslə kəsilmək təhlükəsi altında olan bitki və heyvanlar və onların məskunlaşdığı ərazilər;
- Öz xarakterinə görə xüsusilə qiymətli sayılan meşə massivləri və meşə əraziləri;
- Unikal relyef formaları və təbiət landşaftları (dağlar, dərələr, mağaralar, qum təpələri, barxanlar, stratotipik kəsiklər, geoloji qırıqlar və s.);
- Nadir və xüsusi əhəmiyyətli paleontoloji obyektlərin yerləşdiyi ərazilər;
- Çay, göl, su-bataqlıq kompleksləri, su anbarları əraziləri, kiçik çaylar, göllər, su anbarları və su hövzələri;
- Müxtəlif sahil obyektləri (körfezlər, buxtalar, yarımadalar, laqunlar);
- Canlı və cansız təbiətin ayrıca elementləri (quşların yuvalama yerləri, qocaman tarixi-memorial əhəmiyyətli ağaclar, qəribə formalı bitkilər, tək-tək qalmış ekzot və reliktd nümunələri, vulkanlar, təpələr, buzlaqlar, qayalar və qaya parçaları, şlalələr, qeyzərlər, termal və mineral sular, müalicəvi palçıq mədənləri, bulaqlar, çay mənbələri, yarpaqlar, mağaralar, zağalar, kahalar və s.).

Özünün unikallığından, ekoloji, elmi və digər dəyərlərindən asılı olaraq təbiət abidələri dünya, dövlət və regional əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri sırasına aid

edilə bilər. Təbiət abidələri xüsusi ekoloji, elmi, mədəni və estetik əhəmiyyəti olan təbiət obyektləridir. Təbiət abidəsi obyektlərinə konkret coğrafi zona üçün səciyyəvi olan nadir landşaft və yaxud ayrı-ayrı elementlər, yerli ağac qruplarının etalonunu təşkil edən və nadir növ tərkibinə görə seçilən qiymətli meşə sahələri, endem və ya məhv olmaq təhlükəsinə məruz qalan bitkilərin yayıldığı yerlər, çox yaşlı ayrı-ayrı ağaclar, həmçinin geoloji açılışlar, mağaralar, paleontoloji və paleontobotanika qalıqlarının çöküntüləri, bulaqlar, nadir göllər və digər yerlər aid edilir. Təbiət abidələri yerləşən ərazilərdə xüsusi mühafizənin hüquqi rejimi tətbiq edilir və onların təbii vəziyyəti qorunub saxlanılır. Dövlət əhəmiyyətli təbiət abidələri respublika və ya bölgə (yerli) əhəmiyyətli ola bilər. Təbiət abidələri torpaq mülkiyyətçilərindən, istifadəçiləri və icarəçilərindən torpaq sahələri alınmadan qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada onların torpaq sahələrində təşkil edilə bilər. Təbiət abidələrinin və onların yerləşdiyi ərazilərin təşkili qaydaları müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir. Təbiət abidələrinə aid edilən obyektlər və onların yerləşdiyi ərazilər təsərrüfat istifadəsindən çıxarılır və orada təbiət abidələrinin təbii vəziyyətini pozan hər hansı fəaliyyət qadağan edilir.

Təbiət abidələrindən müəyyən edilmiş qaydada elmi, mədəni və tədris məqsədləri üçün istifadə edilə bilər. Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, təbiət abidələri, əsasən, bioloji və geoloji təbiət abidələri kimi iki qrupa ayrılırlar. Geoloji təbiət abidələri də öz növbəsində məxsusi geoloji təbiət abidələri və paleontoloji təbiət abidələrinə bölünürlər.

Özünün nadir, ekoloji, elmi və digər dəyərlərindən asılı olaraq təbiət abidələri dünya, dövlət və regional əhəmiyyətli xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri sırasına aid edilə bilər. Bəşəri əhəmiyyətli təbiət abidələri YUNESKO-nun Bəşəri İrsi Siyahısına daxil edilir. Hal-hazırda bu Siyahıya dünyanın 189 dövlətinin 128 təbiət, 480 mədəni və 22 təbiət-mədəni abidələri daxil edilmişdir.

II BÖLMƏ

Bəşəri əhəmiyyətli irsi abidələr haqqında

Planetin mədəniyyət və təbiət abidələrinin identifikasiyası, mühafizəsi və qorunması məsələləri ilə bilavasitə beynəlxalq YUNESKO təşkilatı məşğul olur (*Birləşmiş Millətlər Təşkilatının maarif, elm və mədəniyyət işlərinə baxan ixtisaslaşdırılmış hökumətlərarası təşkilat, ingiliscə United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization sözlərinin ixtisarı*). Bu tədbir 1972-ci il tarixdə 164 ölkənin imza atdığı «Bəşəri əhəmiyyətli mədəni və təbii xarakterli irsi abidələrin mühafizəsi üzrə» Paris konvensiyası əsasında həyata keçirilir (*Convention Concerning the protection of the World Cultural and Natural Heritage, <http://www.unesco.org/whc>*). Qeyd edildiyi kimi Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi bu konvensiyamı 1993-cü ildən ratifikasiya etmişdir. YUNESKO mədəniyyət və təbiət xarakterli irsi abidələri təyin edərkən, əsasən, bu prinsiplərə əsaslanır: mədəni irsi abidələrə tarixi, estetik, etnoloji, yaxud antropoloji nəzər nöqtələrindən çox mühüm bəşəri əhəmiyyətə malik olan ərazilər, monumentlər, binalar kompleksi daxildir. Təbiət abidələrinə isə elmi, təbii gözəllik və vacibliyi baxımından fiziki və bioloji formasıyalar, nəsli kəsilmək təhlükəsi qarşısında olan heyvan və bitki növləri aid edilir. Bəşəri əhəmiyyətli təbiət abidəsinin milli əhəmiyyətli təbiət abidəsindən fərqləndirici xüsusiyyəti odur ki, ***bəşəri əhəmiyyətli təbiət abidələri*** yerləşdiyi ərazidən asılı olmayaraq planetin bütün insanlarına məxsus olduğu vurğulanır. Adı çəkilən Konvensiyaya əsasən ölkələr təsdiq edirlər ki, onların ərazilərində yerləşən mədəni və təbiət abidələri **Dünya İrsi Abidələr Siyahısına** daxil edildikdə ölkələrin milli suverenliyinə və əmlak toxunulmazlığına ziyan vurmamaq şərti ilə mühafizəsi beynəlxalq ictimaiyyətin birgə səyləri nəticəsində reallaşan bəşəri miqyaslı irsi abidə sayılır. Digər dövlətlərin köməyi olmadan belə abidələr zədələnmə və tamamilə sıradan çıxma bilər. Hər hansı bir obyektin **Dünya İrsi Abidələr Siyahısına** daxil edilməsi ölkələrin özləri tərəfindən verilmiş ərizə əsasında həyata keçirilir. Dünya İrsi Abidələr Komitəsi ildə bir dəfə öz iclasına

yığışaraq özünün iki yardımçı təşkilatı olan Abidələr və Ərazilər üzrə Beynəlxalq Şura və Təbiətin və Təbii Sərvətlərin mühafizəsi üzrə Beynəlxalq Təşkilatın (*The International Council of Monuments and Sites – ICOMOS, The International Union for Conservation of Nature and Natural Resources - IUCN*) köməklili ilə obyektlərin qiymətləndirilməsini həyata keçirir. Təqdim edilmiş ərazinin seçildiyi halda obyekt və yerləşdiyi məkan «Dünya İrsi Abidələr Siyahısı»na əlavə edilir. Bəşəri əhəmiyyətli mədəni və təbii xarakterli irsi abidələrin mühafizəsi komitəsi dörd əsas funksiyanı həyata keçirir:

- Dövlətlərin – konvensiya tərəfdaşlarının təklifi əsasında bəşəri əhəmiyyətli obyektləri müəyyənləşdirir və onları «Dünya İrsi Abidələr Siyahısı»na əlavə edir;

- Dövlətlər-konvensiya tərəfdaşları ilə birgə Dünya İrsi Abidələr Siyahısına qatılmış obyektlərin vəziyyətinə nəzarəti (monitorinqi) həyata keçirir;

- Hər-hansı bir obyektin təcili «Dünya İrsi Abidələr Siyahısı»na əlavə edilməsi məsələsini həll edir;

- Bəşəri İrsi Fondun resurslarının dövlətlər-konvensiya tərəfdaşları tərəfindən effektiv istifadəsi qaydalarını müəyyənləşdirir.

Təbii xarakterli obyektlərin seçimi aşağıdakı kriteriyalar əsasında həyata keçirilir. Təklif olunan irsi əhəmiyyətli obyekt:

1. Yer tarixinin əsas mərhələlərinin nümunəsi baxımından əyani xarakter daşımalı, yer səthinin inkişafı zamanı qədim həyat izlərini, mühüm geoloji prosesləri, relyefin geomorfoloji və ya fizioqrafik xüsusiyyətlərini özündə təcəssüm etdirməlidir;

2. Yerüstü, çay, sahilyanı və dəniz ekosistemlərinin, bitki və heyvan birliklərinin inkişafı və təkamülü zamanı mühüm və uzunmüddətli ekoloji və bioloji proseslərin nümunəsi rolunu oynamalıdır;

3. Nadir təbiət hadisələri və ya xüsusi təbii gözəllik və estetik əhəmiyyət xarakteri daşmalıdır;